

מגמות פולמוסיות במעשיה של הלני המלכה

תקציר

הלני, מלכת חדייב, שהתגיירה בסוף ימי בית שני, מופיעה בספרות חז"ל כמה פעמים ומוזכרת בספרות זו לשבח בזכות תרומותיה לבית המקדש שנעשו מזהב. במאמר זה נעשה ניסיון לבחון את משמעות המעשים המיוחסים להלני המלכה מזווית אחרת המתמקדת במעשיה של הלני כביטוי לפולמוס ששרר ככל הנראה בתקופת בית שני בין חכמים ובין קבוצות אחרות בעם ישראל בקשר לפולחן אל השמש. המסקנה העולה מן המאמר היא שהיו במעשיה של הלני המלכה מרכיבים מסוימים שביטאו מגמה פולמוסית כנגד הפולחן לאל השמש, שרווח בתקופתה באזור המזרח התיכון. מרכיבים אלו השתלבו היטב בפולמוס הרחב יותר של חכמים כנגד פולחן זה. לאחר התגיירותה רצתה הלני להדגיש את האמונה המנוגדת לחלוטין לפולחן אל השמש שממנו באה, ולכן מעשיה ביטאו מרכיבים שנועדו להתפלמס עם פולחן זה.

מילות מפתח: הלני המלכה; אל השמש; פולמוס; גרים; תלמוד בבלי.

הקדמה

בספרות התלמודית מוזכרת בכמה מקומות מלכה ושמה הלני. ככל הנראה מלכה זו, הנזכרת גם בכתבי יוסף בן מתתיהו, חייתה ופעלה במאה הראשונה לספירה במלכות חדייב, שנקראה גם אדיאבנה ושכנה על גבול מסופוטמיה. מסופר על הלני המלכה, שהייתה עשירה וניהלה קשרים עם ירושלים, ובהם ביקורים ותרומות למקדש. עוד מסופר עליה, שהייתה נזירה 21 שנים, וכמו כן הקימה בחג הסוכות סוכה הגבוהה מעל עשרים אמה. יוסף בן מתתיהו ציין בכתביו שהלני המלכה הגיעה לירושלים, התגיירה והייתה מעורבת בחיים הציבוריים והדתיים ובין השאר אף תרמה

אוכל והצילה רעבים,¹ וכן שבסוף ימיה היא אף נקברה בירושלים.²

רוב המחקרים הקודמים שדנו בהלני המלכה, עסקו בעיקר בגיורה כחלק מתופעת הגיור בתקופת הבית השני, בהשתתפותה במצוות הסוכה, כחלק מדיון על השתתפותן של נשים במצווה זו בימי הבית השני והפטור ממנה בימים שלאחר מכן, ובהיותה אישה המשפיעה על חיי החכמים בימי הבית השני.³

במאמר זה נעשה ניסיון לבחון את משמעות המעשים הנזקפים להלני המלכה מזווית אחרת המתמקדת במעשיה של הלני, כביטוי לפולמוס ששרר ככל הנראה בימי הבית השני בין חכמים ובין קבוצות אחרות בעם ישראל עם פולחן אל השמש. מאמר זה הוא בבחינת המשך מגמה של מחקרים שדנו בפולמוסים סמויים של חכמים עם אמונות ודתות שונות, כגון הפגאניות, הנצרות ודת זרתוסטרא.⁴ מחקר זה עשוי לתרום למחקר פולמוסים אלה, וכן להבנת מעשיה של הלני המלכה ומשמעותם.

המאמר מתחקה על מעשיה של הלני המלכה המצויים בתורת התנאים (המשנה, התוספתא והברייתות שבתלמודים), ובוחן אותם על רקע הפולחן לאל השמש שרווח בארץ ישראל וסביבותיה בימיה של הלני על פי מקורות אחרים שבהם יש הדים לפולמוס של היהדות העתיקה עם אל השמש.

המסקנה העולה מן המאמר היא שהיו במעשיה של הלני המלכה מרכיבים שונים בעלי מגמה פולמוסית כנגד עבודת אל השמש שרווחה אז.

1. א' היימאן, 'הלני המלכה', *תולדות תנאים ואמוראים*, א, לונדון תר"ע, עמ' 361-362; ט' אילן, 'גיור בית חדייב', ט' אילן ו' נעם (עורכות), *בין יוספוס לחז"ל*, א: האגדות האבודות של ימי הבית השני, ירושלים תשע"ז, עמ' 508-520; הני"ל, 'גיור הלני כהלכה', סגולה, 70 (תשע"ו), עמ' 38-44; י' שיפמן, 'גיור בכתבי יוסף בן מתתיהו: איזאטס מחדייב לאור ההלכה', א' רפפורט (עורך), *יוסף בן מתתיהו: היסטוריון של ארץ-ישראל בתקופה ההלניסטית והרומית*, ירושלים תשמ"ג, עמ' 247-265; מ' שטרן (עורך), *היסטוריה של ארץ ישראל, כרך ד: התקופה הרומית-ביזנטית*, ירושלים 1984, עמ' 244-245; T. Ilan, *Integrating Women into Second Temple History*, Tübingen 1999, pp. 68-69; S. Valler, *Sukkah Massekhet: Text, Translation, and Commentary*, Tübingen 2009, pp. 50-55.
2. באשר לזיהוי קברה של הלני המלכה בירושלים, ראו: י' אבניאון, 'הסיפור המדהים של קברי המלכים בירושלים', מתוך <http://www.baba.co.il/content.aspx?emailid=39637>, וכן אילן, תשע"ו (לעיל הערה 1), עמ' 42-43, וכן R. S. Notley and J. P. García, 'Queen Helena's "Jerusalem Palace" – In a Parking Lot?' *Biblical Archaeology Review*, 40, 3 (2014), pp. 34-35.
3. א' גולדברג, 'הלני המלכה ומונבו המלך: שני גרי צדק מפורסמים בסוף ימי הבית השני', *מחניים*, עה (תשכ"ג), עמ' 46-48; י"ל לוי, *יהדות ויונות בעת העתיקה: עימות או מיוזג*, תרגמה ט' אילן, ירושלים תש"ס, עמ' 53-50; ש' ולר, 'נשים ומצוות סוכה בתקופת המשנה והתלמוד', ט' כהן (עורכת), *אשה ויהדותה: שיח פמיניסטי דתי עכשווי - ממחר הרצאות מהכנסים הבינלאומיים השישי והשביעי 'אשה ויהדותה' שהתקיימו בשנים תש"ט ותשע"א* (להיות אשה יהודייה, 6), ירושלים תשע"ד, עמ' 219.
4. א"א אורבך, 'חז"ל: פרקי אמונות ודעות', ירושלים תשכ"ט, עמ' 45-48, 46-49; הני"ל, *מעולמם של חכמים*, ירושלים תשס"ב, עמ' 7-9; ד' בויראין, 'אגדות היהודים: על מגעים תאולוגיים בין חכמי בבל ובין חכמי הנצרות בשלהי העת העתיקה: דגם ודוגמה', *מדעי היהדות*, 47 (תשע"א), עמ' 25-34; מ"ד הר, 'דת וחיי רוח ביישוב היהודי: עולמם של חז"ל', מ"ד הר (עורך), *התקופה הרומית-ביזנטית: תקופת המשנה והתלמוד והשלטון הביזנטי (70-640)* (ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ה), ירושלים 1985, עמ' 152-179; י"י יובל, *שני גזיזים בבשנך: יהודים ונוצרים - דימויים הדדיים*, תל-אביב תש"ס, עמ' 47-107; ד' רוקח, 'הפולמוס בין יהודים לנוצרים על הבחירה', ש' אלמגו ומ' הד (עורכים), *רעיון הבחירה בישראל ובעמים: קובץ מאמרים*, ירושלים תשנ"א, עמ' 94-95; M. Goodman, 'The Function of Minim in Early Rabbinic Literature', H. Cancik et al. (eds.), *Geschichte – Tradition – Religion Festschrift für Martin Hengel zum 70 Geburtstag*, Tübingen 1996, pp. 501-510; A. Schremer, 'Stammatit Historiography', J. L. Rubenstein (ed.), *Creation and Composition: The Contribution of the Bavli Redactors (Stammait) to Aggada*, Tübingen 2005, pp. 223-224; G. Stemberger, 'Reaktionen auf die Tempelzerstörung in der Rabbinischen Literatur', H. v. Johannes Hahn et al. (eds.), *Zerstörungen des Jerusalemer Tempels: Geschehen – Wahrnehmung – Bewältigung*, Tübingen 2002, pp. 207-236.

פולחן השמש במזרח התיכון בעת העתיקה

עבודת אל השמש הייתה אחד הפולחנים המרכזיים ברחבי המזרח התיכון, שהתפשטה לאחר מכן גם לרחבי האימפריה הרומית. בפולחנים עתיקים במסופוטמיה נפוצה אמונה בפסלים וצלמים שזוהו עם השמש. נראה כי מקור האמונה באל השמש המופשט הוא במצרים באמונות שכוננו "דת עמארנה" או "דת אתון" בימי פרעה אמנחותפ הרביעי, המכונה אחנתון, ששלט בין השנים 1351-1334 לפני הספירה. בדת זו רווחה הערצת השמש כמקור האור הנמצא בכל מקום ואמונה באתון כאל מופשט, ללא צורה. סמלו היה גלגל השמש שבשמיים עם נחש מגן שקרניו מסתיימות בכפות ידיו. האמונה המופשטת בגרם שמיים המצוי בכל מקום, הביא להפצתה בקרב התרבויות הסמוכות. חדיבי, האזור שממנו הגיעה הלני המלכה, נמצא קרוב לאזור מסופוטמיה של העולם העתיק. באזור זה שלט פולחן אל השמש.⁵

בארץ ישראל נמצאו עדויות לדעה שפולחן לאל השמש התקיים כבר בימי המלוכה: שרידים שאפשר למצוא בטקסטים מקראיים ובארכאולוגיה.⁶ כך, למשל, הנביא יחזקאל מוכיח את העם על הכנסת עבודת אל השמש למקדש.⁷

דוגמה אחת שאפשר למצוא היא סמל "שמש מכונפת", שהיא סמלו של אתון הנוצר מהתמזגות גלגל השמש עם הציפור, בז. סמל זה נמצא על גבי כדים מימי המלוכה.⁸ פולחן השמש המשיך להיות נפוץ בארץ ישראל גם בתקופה ההלניסטית. דוגמה אחרת היא אתר פולחן לשמש שנמצא בלכיש מהתקופה ההלניסטית, וניכר שיש בו גם שרידים קדומים מימי המלוכה.⁹

כה מושרשת הייתה עבודת אל השמש באזור ארץ ישראל, עד שיוסף בן מתתיהו מעיד על האיסיים, שהיו אחד הזרמים ביהדות בימי בית שני:

ליראת האלוהים שלהם דרך מיוחדת. לפני עלות החמה אין הם מוציאים מפייהם דברי חולין, אלא פונים אליה [הכוונה לשמש] בתפילות שקיבלו מאבותיהם, כאילו מתחננים שתעלה.¹⁰

מכאן שככל הנראה היה מרכיב של עבודה לשמש בפולחן הדתי של האיסיים. חיזוק לטענה זו נמצא בלוח השנה השמשי, שהשתמשו בו האיסיים, וכן בעובדה שהם ראו את עצמם בני האור הנלחמים בבני החושך.¹¹

5. ראו בהרחבה: נ' שופק, 'האל הבא מתימן ואל השמש המצרי: עיון מחדש בחבוק ג, ג-ז', צ' טלשיר, ש' יונה וד' סיון (עורכים), **תשורה לשמואל: מחקרים בעולם המקרא**, באר שבע וירושלים תשס"א, עמ' 409-432, הערה 62. שם מצויים מראי מקום מרובים.

6. 'Heliopolis', The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt, 2, pp. 88-89; 'Heliopolis', The Anchor Bible Dictionary, 3, pp. 122-123; G. Taylor, *Yahweh and the sun: Biblical and archaeological evidence for sun worship in ancient Israel*, Sheffield 1992; J. W. McKay, *Religion in Judah Under the Assyrians*, London 1973; above, 'Further Light on the Horses and Chariot of the Sun In The Jerusalem Temple (2 Kings 23: 11)', *Palestine Exploration Quarterly*, 105 (1973), pp. 167-169.

7. ראו יחזקאל ה' 16: "ויבא אותי אל חצר בית ה' הפנימית והנה פתח היכל ה' בין האולם ובין המזבח כעשרים וחמישה איש אחוריהם אל היכל ה' ופניהם קדמה והמה משתחויתם קדמה לשמש".

8. על היסודות של אל השמש המצרי רע ואמונת אל אתון המצרי ראו: שופק (לעיל הערה 5), שם.

9. י' אהרונ', 'מסורת של פולחן ישראלי בלכיש', **דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות**, ו, א (תשל"ג), עמ' 39-42.

10. ראו: יוסף בן מתתיהו, **תולדות מלחמת היהודים ברומאים**, תרגמה ל' אולמן, ירושלים תש"ע 2009, עמ' 230, קטע 128.

11. י' בן דב, 'השנה בת 364 יום בקומראן ובספרות החיצונית', מ' קיסטר (עורך), **מגילות קומראן - מבואות ומחקרים**, ב, ירושלים תשס"ט, עמ' 435-476.

עוד ביטוי לפולחן השמש בקרב כתות מדבר יהודה בזמן בית שני, מצוי במגילת המקדש. במגילה זו מתוארת הקמת בית מקדש חדש ובו ציווי לבנות מגדל ומדרגות שיובילו אל גג המקדש. מבנה זה אמור להיבנות במרחק שבע אמות, מצפון לקצהו הצפון-מערבי של המקדש ויש לצפות אותו בזהב. סמית מורטון הסיק מכך שהזהב נועד לשמש לצורכי פולחן, וחזק את הטעון באמצעות דבריו של יוסף בן מתתיהו, שהאיסיים התפללו אל השמש מדי בוקר בבוקר.¹²

הפולמוס של היהדות עם פולחן השמש

הפולמוס של היהדות עם פולחן השמש החל כבר בימי המקרא כאחד הפולמוסים עם אמונות אליליות ומיתוסים שרווחו במצרים ובמסופוטמיה. לצד מרכיבים קדומים של מיתוסים מופיעים במקרא גם תהליכים של "דה מיתולוגיזציה" – שימוש במיתוס לשם הצגת עליונותו של האל עליו. המקרא מתאר פולחנים של עמים אחרים: גרמי שמיים, כוחות הטבע, כגון סערה, בעלי חיים מיתולוגיים, כגון התנינים הגדולים כברואיו של האל וכתוננים לחסותו ולכוחו. מכאן שיש אל יחיד השולט בטבע ובכוחותיו והם אינם מתחרים ונלחמים בו.¹³

כאמור, מתוך קריאה בספר יחזקאל נראה שכבר בימי בית ראשון הושפעו יהודי ירושלים ועבודת המקדש מפולחן אל השמש. בפרק ח הנביא יחזקאל מתאר את "תועבות בית ישראל", ושם בפסוק טז נאמר:

ויבא אותי אל חצר בית ה' הפנימית והנה פתח היכל ה' בין האולם ובין המזבח כעשרים וחמישה איש אחוריהם אל היכל ה' ופניהם קדמה והמה משתחיתים קדמה לשמש.

מפסוק זה נראה בבירור כי הנביא מאשים את העם, שהם מנצלים את המקדש לפולחן אל השמש. על רקע פסוק זה נראה שיש עדות תנאית מובהקת לפולמוס עם אל השמש בימי בית שני, והיא מופיעה במשנה במסכת סוכה (ה, ד) המתארת את שמחת בית השואבה:

חסידיים ואנשי מעשה היו מרקדים לפניהם באבוקות של אור שבידיהן, ואומרים לפניהן דברי שירות ותושבחות. והלויים בכנורות ובנבלים ובמצלתים ובחצוצרות ובכלי שיר בלא מספר, על חמש עשרה מעלות היורדות מעזרת ישראל לעזרת נשים, כנגד חמשה עשר שיר המעלות שבתהלים, שעליהן לויים עומדין בכלי שיר ואומרים שירה.

ועמדו שני כהנים בשער העליון שיורד מעזרת ישראל לעזרת נשים, ושתי חצוצרות בידיהן.

קרא הגבר, תקעו והריעו ותקעו.

הגיעו למעלה עשירית, תקעו והריעו ותקעו.

הגיעו לעזרה, תקעו והריעו ותקעו.

היו תוקעין והולכין, עד שמגיעין לשער היוצא מזרח.

12. מגילת המקדש, טור ג, שורות 9-12; א' קמרון, *מגילות מדבר יהודה: ההיבטים העבריים*, א, ירושלים תש"ע, עמ' 142; ס' מורטון, 'פולחן השמש בארץ-ישראל' (סיכום המאמר שבהלק הלועזי), *ארץ ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה*, טז (תשמ"ב), עמ' 214-199.

13. למשל איוב ז 12. על תהליכים אלה ראו: י' זקוביץ וא' שנון, *לא כך כתוב בתנ"ך*, תל-אביב תשס"ד, עמ' 15-56; E. O. Usue, 'Theological-mythological viewpoints on divine sonship in Genesis 6 and Psalm 2', D. J. Human (ed.), *Psalms and Mythology*, New York 2007, pp. 77-90.

הגיעו לשער היוצא ממזרח, הפכו פניהן למערב ואמרו: **אבותינו שהיו במקום הזה אחוריהם אל היכל ה' ופניהם קדמה, והמה משתחווים קדמה לשמש ואנו ליה עינינו.**

ר' יהודה אומר היו שונין ואומרי¹⁴ אנו ליה וליה עינינו.

המשפטים האחרונים, המודגשים שבמשנה, באים בתגובה על הפסוק שהובא לעיל מספר יחזקאל, המתאר את הפולחן לאל השמש בבית ראשון, וכמובן מנוגד לו: **"אחוריהם אל היכל ה' ופניהם קדמה והמה משתחווים קדמה לשמש"**.

ואכן, זאב ספראי ומשה בנוביץ פירשו משנה זו כהמשך לפולמוס הקדום עם אל השמש, שהחל כבר בזמן בית ראשון, וכפי שכבר הובא בדוגמה מספר יחזקאל. חוקרים אלו רואים בין השאר בשמחת בית השואבה שבחג הסוכות, טקס שמרכיבים מסוימים בו נועדו לבטא התנגדות לעבודת האלילים, שהפולחן לאל השמש היה חלק מרכזי ממנה, ובו בזמן כנגד זה הודגש המידע שעם ישראל עובד לא-ל אחד.¹⁵

ככל הנראה לאחר גלות בית ראשון עם שיבת העם לציון ובניין בית המקדש השני נעשו כל מיני פעולות כדי לוודא שפולחן אל השמש לא ישוב עוד למקדש בירושלים.

הד נוסף לפולמוס עם אל השמש מופיע בתוספתא נידה (פרק ה הלכה טז):

מעשה בתינוק אחד שהקדיש קרדום אחד לשמים, והביאו אביו לפני ר' עקיבא,

והיה ר' עקיבא בודקו.

אמר לו: בני, למי הקדשת?

שמה לחמה וללבנה ולכוכבים ולמזלות שהן יפין?

אמר: לא הקדשתיו אלא למי שהברזל שלו, ברוך הוא.

אמר: ר' עקיבא בודק זה ומתוקן.

עמנואל פרידהיים הוכיח על בסיס הופעת ה"קרדום" ככלי מאבק בידי השמש או הלבנה באלים אחרים, בספרות הפגנית ובמקומות פולחן פגניים, שרבי עקיבא חשד בתינוק שעבד לגרמי שמיים, ובמיוחד לשמש.¹⁶

דוגמה אחרת מופיעה גם בתלמוד הבבלי (ברכות ז ע"א), שבו מצוטטת הברייתא להלן:

תנא משמיה דרבי מאיר: בשעה שהחמה זורחת, וכל מלכי מזרח ומערב מניחים כתריהם בראשיהם ומשתחווים לחמה, מיד כועס הקדוש ברוך הוא.

14. בכתב יד קאופמן הנוסח הוא: "ר' יהודה אומ' שונין אותן לומר" וכו'.

15. ראו **משנת ארץ ישראל: מסכת סוכה**, מהדורת ש' ספראי וז' ספראי, ירושלים תשע"א, עמ' 254-256 [להלן: משנת ארץ ישראל]; מ' בנוביץ, **לולב וערבה והחליל: סוכה פרק רביעי ופרק חמישי מן התלמוד הבבלי**, בעריכת ש"י פרידמן, ירושלים תשע"ג, עמוד 401. בנוביץ אף סובר כי הדלקת הנרות במקדש ההרודיאני נקשרה לאל השמש וכונה אליו בזמן ימי החושך של חגי החורף האליליים. כנגד זה, טוען בנוביץ, שבימי החשמנאים הפכו הנרות סמל לחנוכה בית המקדש ועבודתו, ומתוך ניגוד לכך הדליקו נרות לכיוון קודש הקודשים לצד מערב, שהוא מקום שקיעת השמש.

16. ע' פרידהיים, 'הקדשת קרדום לעבודה זרה: מנהג אלילי אנטולי/סורי בפיו של ר' עקיבא', **קתדרה**, 95 (תש"ס), עמ' 25-36.

נראה שדברי הברייתא משקפים מציאות של פולחן נפוץ לאל השמש, שהיא מתפלמסת עימה.¹⁷

מעשיה של הלני המלכה כפולמוס עם פולחן השמש

במשנה שבמסכת יומא (ג, ט-י) מופיעים שני מעשים שעשתה הלני המלכה הקשורים לבית המקדש:

מונבו המלך היה עושה כל ידות הכלים של יום הכפורים של זהב.

הילני אמו עשתה נברשת¹⁸ של זהב על פתחו של היכל,

ואף היא עשתה טבלה של זהב שפרשת סוטה כתובה עליה.

נקנור נעשו נסים לדלתותיו, והיו מזכירין אותו לשבח.

ברשימה זו בולט המידע שתרומות הלני המלכה למקדש נעשו דווקא בזהב. ראוי לטעון שהדבר נעשה לשם כבוד ויקר, ואולם ייתכן שהייתה לכך עוד סיבה כפי שננסה להראות בהמשך המאמר.

באשר לתפקיד הנברשת שתרמה הלני המלכה, מובאת ברייתא בתלמוד הבבלי (יומא לו ע"ב):

תנא – בשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאין ממנה, והכל יודעין שהגיע זמן קריאת שמע.

מברייתא זו נבין שנברשת זו הייתה גוש זהב מעוצב, שנתלה על פתח המקדש בזווית כזו, שבזמן זריחת השמש היה הזהב מנצנץ וניכר למרחוק. כך ידעו כולם שהגיע זמן קריאת שמע של שחרית וכפי שמובא בתוספתא:¹⁹

מאימתי קורין את שמע בשחרית?

... מצותה עם הנץ החמה כדי שיהא סומך לה תפלי ונמצא מתפלל ביום

לפי מקור אחר בתוספתא,²⁰ גם טבלת הזהב שתרמה הלני המלכה למקדש, הייתה קשורה לא רק לפרשת סוטה שחרוטה עליה, אלא גם לידיעת זמן זריחת השמש,²¹ וכך נאמר שם:

17. ע' פרידהיים, פגאניות ופולחנים פגאניים בספרות התלמודית: היבטים היסטוריים, רמת גן תש"ס, עמ' 96-108.

18. בכת"י קאופמן הנוסח הוא "נברשת".

19. תוספתא, ברכות א, ב (מהדורת ליברמן).

20. תוספתא, יומא ב, ג (מהדורת ליברמן).

21. ראו י"נ אפשטיין, **מבוא לנוסח המשנה**², ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' 800-801. שם טוען אפשטיין שהתוספתא הביאה את המשנה הנ"ל ממשכת יומא, ולאחר הציטוט (שכלל את הנברשת ואת הטבלה) הובא הקטע "שבעשה שהחמה זורחת" וכדומה, שהוא בעצם הוספה לרישא של הקטע המצוטט מן המשנה העוסקת בנברשת. ואם כן, לפי החלק של צנזין החמה אינו שייך כלל לטבלה של הזהב עם פרשת סוטה, וכן כתב גם ליברמן (להלן הערה 34, חלק ד: סדר מועד, עמ' 760) על דברי התוספתא, שבעשה שהחמה זורחת היו ניצוצות יוצאות ממנה וכו': "... אבל בבא זו כנראה חזרת לרישא, לנברשת כמסורת הבבלי, יומא לו, ב, וכן מתברר שבראשית זריחת החמה נראית הנברשת כדולקת". יש לערער על הנחה זו מפני שליברמן עצמו פירש על מסכת סוטה (להלן הערה 34, חלק ח: סדר נשים, עמ' 619, ד"ה טבלה של זהב" וכדומה) את מיקומה של הטבלה: "והכוונה שהיתה קבועה בכותל החיצוני של ההיכל והיא היתה נראית מכולם ולחזן, שהרי פתחו של אולם גובהו ארבעים אמה ורחבו עשרים אמה [...] ופתחו של היכל גובהו עשרים ורחבו עשר [...] ואם הטבלה קבועה על יד פתח ההיכל מבחוץ היא נראית בעזרת ישראל דרך פתח האולם". מכאן שהנברשת שעליה נאמר במפורש שהייתה תלויה על פתחו של ההיכל, הייתה סמוכה לטבלת הזהב של הלני, שאף היא, לפי ליברמן, הייתה ממוקמת ליד פתח ההיכל. כידוע, פתחי האולם וההיכל היו ממול המזרח, ולפיכך בשעה שהחמה זורחת, סביר להניח ששני הפריטים הנ"ל נצנצו ונצצו לאור השמש. ואם כך, הרי שראוי לומר שדברי התוספתא: "שבעשה שהחמה זורחת היו ניצוצות יוצאות הימנה" וכדומה, מוסבים על טבלת הזהב. נוסף ונציין כי בעניין הנברשת כתוב במפורש בברייתא שבבבלי, שכך היו יודעים על זמן קריאת שמע. אולם בעניין טבלת הזהב, מובא רק שנצצה לאור השמש ונראה שהייתה לכך עוד סיבה, כפי שיבואר להלן.

הילני [...] עשתה נברשת של זהב שעל פתח ההיכל.

אף היא עשתה טבלה של זהב שפרשת סוטה כתובה עליה

שבשעה שחמה זורחת היו ניצוצות יוצאות ממנה ויודעין שחמה זורחת.

למקרא מקורות אלה, יש לשאול שאלות אחדות: א. מה מצאה המלכה עניין, מכל כתבי הקודש, דווקא בטקסט של פרשת סוטה?; ב. מדוע בחרה הלני המלכה להשקיע ולתרום זהב דווקא לדברים אלו?; ג. האם לעצם הדבר ששני האלמנטים קשורים לאור השמש ישנה משמעות מיוחדת או שמה זהו רק צירוף מקרים בלבד?

זאב ספראי²² דן בצורה הארכיטקטונית של בית המקדש השני:

התפיסה הקוסמולוגית-תאולוגית שהאל שוכן באחת מכנפות הארץ אופיינית לתרבויות רבות. בפועל הדבר מתבטא במאמץ לכוון את פתחי הבתים אל הכיוון המבורך והפניית אחורי הבתים אל הכיוון המנוגד [...] בתקופת המקרא היו כמעט כל פתחי הערים, כל פתחי המקדשים [...] למזרח [...] לעומת כל זאת, בניין בית המקדש השני ואורחות חייו היו הפוכים. ה' נמצא בכל מקום, ועבודת ה' מתבצעת כשהפנים אל המערב. המערב אינו מקומו של האל, אלא כיוון הבניין בלבד. לא מן הנמנע שכיוון זה נבחר כדי לבטא את הסלידה מהמזרח. כל העבודות במקדש מתבצעות כשפני הכוהן למערב ואחוריו אל המזרח. משנתנו [מסכת סוכה ה, ד] מעידה כי פנייה זו אינה מקרית [...] מכל מקום, בכל מעמדות הציבור במקדש הכוהן עומד ופניו למערב. רק הסוטה ניצבת ופניה למזרח, זאת כדי שתעמוד ופניה אל הציבור להראות קלונה ברבים [ההדגשה שלנו] (משנה, סוטה פ"א מ"ח).²³

הייחודיות של עמידת הסוטה, שרק היא ניצבת עם הפנים לכיוון המזרח לגלות את קלונה, מתחברת עם הדימוי בדברי הושע הנביא (ב 4-9), שהציג את עם ישראל שעבד באותם ימים עבודה זרה כאישה סוטה הבוגדת בבעלה:

ריבו באמכם ריבו כי היא לא אשתי ואנכי לא אישה ותסר זנוניקה מפנייה ונאפוניה מבין שדיה: פן אפשיטנה ערמה והצגתייה כיום הולדה ושמתייה כמדבר ושתיה כארץ ציה והמתייה בצמא: ואת בניה לא ארחם כי בני זנונים הפה: כי זנתה אמם הבישה הורתם כי אמרה אלכה אחרי מאהבי נתני לחמי ומימי צמרי ופשתי שמני ושקוני: לכן הנני שף את דרךך בסירים וגדרתי את גדרה ונתיבותיה לא תמצא: ורדפה את מאהביה ולא תשיג אתם ובקשתם ולא תמצא ואמרה אלכה ואשובה אל אישי הראשון כי טוב לי אז מעתה.

לפי רעיון זה, נראה שיש בבחירתה של הלני המלכה דווקא בטקסט של פרשת סוטה וקביעתו מול המזרח כדי שיואר בבירור בידי אור השמש, מרכיב פולמוסי נגד עבודת אל השמש.²⁴ מתוך כך

22. משנת ארץ ישראל (לעיל הערה 15), עמ' 254-256.

23. וכך נאמר במשנה שם: "אם אמרה טמאה אני, שוברת כתובתה ויוצאת, ואם אמרה טהורה אני, מעלין אותה לשער המזרח שעל פתח שער נקנור ששם משקין את הסוטה ומטהרין את היולדות ומטהרין את המצורעים...". ממשנה זו עולה שבשער המזרח היו גם מטהרין את היולדות ואת המצורעין, נוסף להשקיית הסוטה. אולם הן היולדות והן המצורעין היו עומדים כאשר פניהם פונות מערבה לכיוון ההיכל ואחוריהן אל המזרח. לעומת זאת, את הסוטה היו מעמידים עם הפנים לכיוון המזרח, כדי שכל מי שנכנס למקדש יראה את הסוטה ויביט בפניה ובכך תתבייש. ראו עוד: משנה תורה לרמב"ם, הלכות סוטה ג, ה, וכן הלכות מחוסרי כפרה ד, ב.

24. וכמוכן, דברים אלו מצטרפים לכל מה שנכתב לעיל על שמחת בית השואבה וכדומה.

ננסה לדמיין מה היה רואה ומרגיש הכוהן, או כל אדם מישראל, המגיע לבית המקדש השני עם עלות השחר ומחכה לפתיחת דלתות ההיכל ולתחילת עבודות היום במקדש. אדם זה היה מגיע למקדש כשעוד היה חשוך, והינה לפתע הוא היה רואה בשער המזרח, מול השמש העולה, את ניצנוצי טבלת הזהב עם פרשת סוטה המסמלת את עונשם של עובדי העבודה הזרה, שעבדו בבית ראשון לאותה השמש שמתחילה לזרוח כעת. בו בזמן הוא רואה את נצנוץ אור השמש בנברשת הזהב שעל פתח ההיכל המזכירה לו שזכות הכניסה והעבודה במקדש שמורה רק למי שקורא קריאת שמע, המעידה על ייחוד אלוקי ישראל בלבד ללא שום תוספות.²⁵

מכל הדברים שיכלה לתרום למקדש, העדיפה הלני המלכה שהגיעה מתרבות אלילית של סגידה לאל השמש,²⁶ לתרום ולהשקיע זהב דווקא בטקסט של פרשת סוטה, הרומזת לעבודה זרה שבה חטא העם בעבר, וכן בהדגשת תחילת הזמן של קריאת שמע, המעידה על ייחוד ה' והמנוגדת לתפיסה האלילית.

על רקע שני הדברים שתרמה הלני המלכה הקשורים לשמש ומדגישים את היותה גרם שמימי שנועד לסמן זמן ולבטא את ייחוד עבודת אלוהים, ננסה להבין מעשה אחר של הלני הקשור גם הוא בעקיפין לשמש.

בתלמוד הבבלי במסכת סוכה מסופר על סוכה חריגה בגובהה שבנתה הלני המלכה בחג הסוכות:²⁷

מיתבי :

סוכה שהיא גבוהה למעלה מעשרים אמה – פסולה,

ורבי יהודה מכשיר עד ארבעים וחמשים אמה.

אמר רבי יהודה :

25. מעניין הדבר, שיוסף בן מתתיהו מזכיר נברשת של זהב על פתח מקדש כאשר הוא מתאר את מקדש חוניו במצרים (שקדם 150-200 שנה בערך לזמנה של הלני): "ותלמי שמע לדברים האלה ונתן לחוניו אחוזת ארץ דרך שמונים ריס מעיר נוף (מנפי) במדינה הנקראת על שם הירופוליס. וחוניו בנה שם במצב והקים לו היכל, אשר לא דמה במראהו להיכל ירושלים, כי היה כתבנית מגדל עשוי אבנים גדולות, ששים אמה קומתו. אולם את המזבח הקים כתבנית המזבח בירושלים, וככה עשה גם לכל כלי הקודש, מלבד צורת המנורה. כי לא עשה לו מנורה עם כן, כי אם נברשת זהב מעשה צורף, השולחת את קרניה לעברים, ותלה אותה על שרשרת זהב. ואת חצר המקדש הקיף בחומת לבנים ואת דלתות השערים עשה אפן. והמלך נתן לו גם נחלת ארץ גדולה לאכול את פריה, למען ימצאו הכהנים את לחם חוקם לשובע ועוד יתשאר תרומה גדולה לעבודת אלוהים". ראו: יוסף בן מתתיהו (לעיל הערה 10), עמ' 606. ראוי לציין שמקדש חוניו שכן בעיר און, שהייתה מרכז לפולחן אל השמש המצרי אתון, ולאחר מכן שונה שמה להליופוליס. וראו גם שופק (לעיל הערה 5), עמ' 417-420. יוסף בן מתתיהו מדגיש בדבריו את היותו של מקדש חוניו שונה מהמקדש בירושלים, בין השאר בעובדה שבמקום המנורה הייתה נברשת זהב תלויה, ששלחה "את קרניה לעברים". ייתכן שהייתה כאן השפעה של תרבות הבנייה המצרית המקומית, שבוודאי הייתה מושפעת מהפולחן לאל השמש, וייתכן שאין לכך קשר ישיר למקדש חוניו. אולם על כל פנים, נברשת הזהב שעשתה הלני המלכה בוודאי לא נעשתה רק לשם שליחת "קרנים לעברים", אלא כפי שמעידים המקורות, תפקידה היה לסמן מתי עולה השמש, דבר שהייתה לו נגיעה לקיום מצוות קריאת שמע. בל נתפלא אפוא שיחסם של חז"ל להלני המלכה היה חיובי.

26. בשולי הדברים ראוי לציין כמה דברים הנוגעים לשמה של הלני המלכה: אילן במאמרה 'ג'יור הלני כהלכה' (לעיל הערה 1, עמ' 43) דנה בסרקופג שנמצא במקום המזוהה עם קברה של הלני המלכה בירושלים (ראו לעיל הערה 2) שנמצא עליו הכיתוב "צדן מלכתא", כלומר "המלכה צדן". עצם הדבר שסרקופג כה מפואר השייך לאישה נמצא במקום זה, חיוק אצל החוקרים את ההשערה שמדובר בקברה של הלני המלכה, ואולם נשארה התעלומה מדוע השם שנכתב על הסרקופג היה "צדן" ולא "הלני". על כך עונה אילן: "לדעתי יש להניח כי "צדן" היה שמה הארמי או הפרסי של המלכה ושמה היווני היה "הלני". ניתן לשער שבבואה מערבה לארץ ישראל השתמשה בשמה היווני ועל כן חז"ל הכירו אותה בשם זה". לפי דבריה, מקור השם הלני הוא בשפה היוונית ולכן צריך לחפש את משמעות השם בשפה זו. ליידל וסקוט במילונם *Greek-English Lexicon* תרגמו לאנגלית את שם העצם הפרסי ביוונית Ἑλένη (שהוגים כהלנה או הלני) – במשמעות אבוקה, לפיד, פנס, כלומר מקור המפיץ אור. ראו: H. G. Liddell and R. Scott, *Greek-English Lexicon*, Oxford 1996, p. 532. לפי זה ייתכן ששמה היווני של הלני שבאה מתרבות הסוגדת לאל השמש, נגזר משמו של הליוס, אל השמש, שאף הוא נחשב כמקור המפיץ אור.

27. סוכה ב ע"ב (מהדורת דפוס וילנא).

מעשה בהילני המלכה

בלוד,

שהיתה סוכתה גבוהה מעשרים אמה,

והיו זקנים נכנסין ויוצאין לשם, ולא אמרו לה דבר.

אמרו לו: משם ראייה!?

אשה היתה

ופטורה מן הסוכה.

אמר להן:

והלא שבעה בנים הוּוּ לה.

ועוד: כל מעשייה לא עשתה אלא על פי חכמים.

מקור זה מספר לנו על הלני המלכה שבנתה סוכה שגובהה היה מעל עשרים אמה, וחכמי אותו הדור נכנסו ויצאו מסוכתה ולא העירו לה דבר על גובה הסוכה.

שתיקתם של חכמי אותו הדור בעניין הגובה של הסוכה ניתנת לפרשנויות מגוונות. בעוד רבי יהודה מבקש ללמוד משתיקה זו שאפשר לבנות סוכה גם מעל לעשרים אמה, הרי חכמים החולקים עליו מפרשים את השתיקה כאדישות למצב כשרותה של הסוכה, משום שהלני הייתה אישה וכידוע, נשים פטורות מ"מצוות עשה שהזמן גרמה" כפי שעולה מן המשנה בקידושין.²⁸

עצם הדבר שהדוגמה היחידה להכשר סוכה הגבוהה מעל עשרים אמה היא אירוע יחיד מסוף ימי בית שני, כשני דורות לפני זמנם של חכמים ורבי יהודה שחלקו על כך במשנה, מעלה את המחשבה שבהחלט מדובר במקרה נדיר שהרשים מאוד את החכמים שחיו בדורות הסמוכים להלני המלכה, והם אלה שהעבירו במסורת את דבר מעשה הסוכה גבוהה הממדים.

מנוסח הברייתא בבבלי, שבה רבי יהודה מכשיר לא רק סוכה, שהיא גבוהה מעשרים אמה, אלא גם סוכה שהיא גבוהה אפילו ארבעים וחמישים אמה, ראוי גם להבין, שרבי יהודה מכשיר אפילו סוכה שגודלה רומז לגובה המקדש (ארבעים וחמישים אמה), והדים לתפיסה זו נמצא בסוגיה הפותחת את מסכת סוכה בתלמוד הירושלמי.²⁹

28. א. ז': "כל מצות הבן על האב אנשים חייבין ונשים פטורות, וכל מצות האב על הבן אחד אנשים ואחד נשים חייבין. וכל מצות עשה שהזמן גרמה גרמה אנשים חייבין ונשים פטורות. וכל מצות עשה שלא הזמן גרמה אחד אנשים ואחד נשים חייבין. וכל מצות לא תעשה בין שהזמן גרמה בין שלא הזמן גרמה אחד אנשים ואחד נשים חייבין, חוץ מבל תשחית ובל תקוף ובל תטמא למתים".

29. סוכה נא ע"ג (א, א): "סוכה שהיא גבוהה כו' רבי יוסי אמר לה סתם. רבי אחא בשם רב, ורבנן ילפין לה מפתחו של היכל, ורבי יודה יליף לה מפתחו של אולם: אם מפתחו של אולם דיו ארבעים אמה דתנינן תמן פתחו של אולם גובהו ארבעים אמה ורחבו עשרים אמה (מידות ג, ז). תני רבי חייה אפילו ארבעים חמשים אמה. תני בר קפרא אפילו מאה אמה". ראו גם תלמוד בבלי מסכת עירובין דף ב ע"א לגבי גובה סוכה ומבוי: "אמר רב יהודה אמר רב: חכמים לא למדוה אלא מפתחו של היכל, ורבי יהודה לא למדה אלא מפתחו של אולם. דתנן: פתחו של היכל גבהו עשרים אמה ורחבו עשר אמות, ושל אולם גבהו ארבעים אמה ורחבו עשרים אמות. ושניהן מקרא אחד דרשו ושחטו פתח

מכל האמור לעיל עולה, שסוכתה של הלני המלכה שהייתה מפוארת בגובהה ומן הסתם גם בגודלה, השאירה רושם עז אפילו ברבות הימים.
במסכת סוכה מצויות שתי הלכות הקושרות בין הסוכה ובין אור השמש:

1. א, א: "ושחמתה (של הסוכה) מרובה מצילתה פסולה".

2. ב, ב: "ושצילתה (של הסוכה) מרובה מחמתה כשרה".

הלכות אלו שבמשנה, וכן סוגיות התלמוד המוסבות אליהן, מדגישות חד-משמעית שמטרת הישיבה בסוכה היא לשבת בצל, ומטרת הסוכה היא דווקא למנוע מאור השמש לחזור אל תוך הסוכה.

על סמך הפרשנות שניתנה במאמר זה למעשיה של הלני המלכה בזיקה למקדש, ראוי בהחלט לפרש גם את עשיית הסוכה גבוהת הממדים של הלני המלכה מתוך שאר מעשיה שפירשנו אותם כחלק מן הפולמוס נגד עבודת אל השמש.³⁰

אם הפולחן לאל השמש התבטא בין השרר בהפניית הפנים אל גלגל החמה, וכפי המתואר במסכת סוכה ד, ד: "אבותינו היו במקום הזה אחוריהם אל היכל ה' ופניהם קדמה והמה משתחוים קדמה לשמש". יש מקום לומר שהישיבה בסוכה מבטאת בין השאר את ההפך הגמור,³¹ את הכיסוי מאור השמש והישיבה דווקא בצל. כיוון שכך, יש לומר שהלני המלכה נתנה סוכה גדולה כדי להדגיש ולהראות שלא כעבודת האלילים המדגישה את הפולחן לאל השמש ואורו, דווקא היא שבאה מתרבות אל השמש, לאחר התגירותה מקפידה לשבת בצל סוכה גבוהה, שהיא מבנה המציין בגובהו את הזיקה למקדש, שכל תפקידו הוא לשמש את האנטיתזה לאור השמש.

נוסיף ונעיר עוד ששאלת מיקום בניית הסוכה של הלני המלכה אינו ברור לפי המקורות השונים. בעוד לפי הברייתות שבירושלמי³² ובבבלי המיקום הוא בעיר לוד, הרי בתוספתא³³ אין ציון מקום מוגדר לסוכה. וכבר העיר על כך ליברמן בפירושו "תוספתא כפשוטה",³⁴ שיייתכן שהמילה "לוד", המעידה על מיקום סוכתה של הלני, אינה מעידה על מיקומה האמיתי.³⁵ לדעתו, נוסח התוספתא

אהל מועד". ראוי לציין שבשני התלמודים נדחית דעתו של רב, שמחלוקת חכמים ורבי יהודה בגובהם של סוכה ומבוי תלויה בשאלה האם משווים אותם לגובה האולם או ההיכל. אולם כבר העירו על כך ספראי בפירושהם על מסכת סוכה (משנת ארץ ישראל, לעיל הערה 15, עמ' 32): "יש להניח שהמספר עשרים אמה נקבע במקורו במקדש, וגובה זה נקבע בסוכה ובמבוי בהשראת המקדש. אין להסיק מכך מסקנות מרחיקות לכת. הסוכה אינה מקדש מעט [...] עם זאת, יש כאן ראייה נוספת למרכזיותו של המקדש בתבנית הספרותית ובמחשבה היהודית של התקופה. עשרים אמה הוא גובהו של פתח ההיכל...". ובפירושהם למסכת עירובין (משנת ארץ ישראל: מסכת עירובין, מהדורת ש' ספראי וד' ספראי, ירושלים תשס"ט, עמ' 23), הם ציינו ש"קביעת הלכות על בסיס המקדש היא תופעה מקובלת". אם כן, אף על פי שהסוכה "אינה מקדש מעט", אפשר בכל זאת להסיק ולומר, שיש לראות בה ובהלכותיה את ההשפעה של המקדש והזיקה לו.

30. וראו להלן את הדיון בשאלה מה היה מיקומה של סוכת הלני המלכה: לוד או ירושלים.

31. כמוכן, נוסף לקיום מצוות עשה מן התורה.

32. תלמוד ירושלמי על פי דפוס ונציה, סוכה נא ע"ד (א, א): אמר רבי יהודה: / מעשה בסוכתה של הלני המלכה בלוד / שהיתה גבוהה יותר מעשרים אמה / והיו חכמים נכנסין ויוצאין בה ולא אמר אדם דבר. / אמרו לו: / מפני שהיא אשה / ואין אשה מצוה על המצות / אמר להן: / אם משם ראייה! / והלא שבעה בנים תלמידי חכמים היו לה.

33. תוספתא, סוכה א, א (מהדורת ליברמן): סוכה שהיא גבוהה למעלה מעשרים אמה פסולה / ור' יהודה מכשר / אמ' ר' יהודה: / מעשה בסוכת הלני / שהיתה גבוהה מעשרים אמה / והיו זקנים נכנסין ויוצאין אצלה ולא אמר אחד מהן דבר. / אמרו לו: / מפני שהיא אשה / ואשה אין חייבת בסוכה / אמ' להם: / והלא שבעה בנים תלמידי חכמים היו לה / וכולן שרויין בתוכה.

34. ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה: ביאור אורך לתוספתא², ניו יורק תשנ"ג, עמ' 835.

35. ראוי לציין שבנוסח הבבלי בכתב יד מינכן 140 ובכתב יד בית המדרש לרבנים, ניו יורק 1608, המילה "לוד" אינה מופיעה ואין כלל ציון מקום כמו בנוסח התוספתא.

שאינו מוסר כלל את מיקום הסוכה, הוא המדויק יותר.³⁶ אם נקבל את דבריו, הרי יש מקום להניח שסוכתה של הלני הייתה ממוקמת דווקא בירושלים, שבה חייתה ופעלה הלני המלכה.³⁷ עצם הרעיון לבניית סוכה סמוך למקדש הוא הגיוני, ובמיוחד כשמדובר על עלייה המונית לרגל לבית המקדש, ויש מקום להניח שבוודאי בנו סוכות גדולות לצורך קיום מצות החג בבית המקדש וסביבותיו. מעשייה של הלני המלכה בתוך המקדש ובסוכה שעמדה לצידו, בתוספת האלמנטים שהזכרנו אותם בשמחת בית השואבה ובתוספת תרומותיה של הלני המלכה למקדש, יצרו אווירה פולמוסית נגד עבודת אל השמש והדגישו את עבודת הפולחן לאלוקי ישראל.

36. נציין שבכתב יד מינכן 95, וכן בכתב יד New York – JTS Rab. 218 למסכת סוכה בבבלי, לא מופיעה כלל המילה "לוד" כציון למיקומה של סוכת הלני המלכה. העדר זה מסייע לדבריו של ליברמן שכל הנראה מיקום הסוכה לא היה בעיר לוד.

37. ראוי לציין שלאחרונה מצאו הארכאולוגים דורון בן עמי ויאנה צ'חנוביץ' באתר ארכאולוגי הסמוך לעיר דוד והעיר העתיקה (בחניון גבעתי), שרידים של ארמון מפואר. לדעתם, הארמון מזוהה כארמונה של הלני המלכה. מכאן הגיוני לומר שסוכתה של הלני המלכה אכן נעשתה בירושלים ובסמוך למקום המקדש. לזיהוי ארמונה של הלני המלכה בירושלים ראו: R. S. Notley and J. P. García, 'Queen Helena's "Jerusalem Palace" – In a Parking Lot?' *Biblical Archaeology Review*, 40, 3 (2014), pp. 35-39.